

מחקרים בלשון

ח

ספר זיכרון לדוד טנא

העורכים: אהרן ממן ושמואל פסברג
עורך הכרך: אהרן ממן

יוסף עופר

הערות מסורה בענייני דקדוק בכתב־יד לנינגרד עם תרגום רס"ג (ל²)

כתב־יד של התורה שכתבו שמואל בן יעקב שמואל בן יעקב, המסרן בן המאה האחת עשרה שכתב את כתב־היד של התנ"ך הידוע ככתב־יד לנינגרד, כתב גם כתב־יד רבים נוספים של המקרא¹. אחד המעניינים שבהם הוא כתב־יד ל² (פירקוביץ' EVR II CI נייר) שתצלמו הגיע לא מכבר לירושלים. כתב־היד הזה של התורה כולל את תרגומו של רס"ג לערבית, והוא כתב־היד הקדום ביותר של תרגום זה.² הערות המסורה שבכתב־היד אף הן מיוחדות במינן, ונושא דיוןן חורג מנופה של המסורה. כך למשל "הערות מסורה" רבות אינן אלא עיבוד של ערכים מילוניים מן ה"מחברת" של מנחם בן סרוק.³ במאמר זה אעסוק בסוג אחר של הערות מסורה מיוחדות, והן ההערות העוסקות בענייני דקדוק. מבחינת צורת הכתיבה של ההערות האלה אין בינן להערות ה"רגילות" של המסורה הגדולה ולא כלום. הבוחן למבחר ההערות הנדון פה הוא אפוא בוחן פנימי של תוכן ולא בוחן חיצוני.⁴ מאפייניו של חומר המסורה הזה ומעמדו בתולדות הדקדוק העברי יידונו להלן, ואילו הערות המסורה עצמן יובאו ממוספרות בנספח.⁵

- * לזכר מורי פרופ' דוד טנא ז"ל, שהביאני אל חקר קשרי המסורה והדקדוק.
* רשימת סימנים ביבליוגרפיים וקיצוריהם מובאת בסוף המאמר.
1. שמואל בן יעקב כתב את כ"י ל (תנ"ך שלם), כ"י ל² (תורה), כ"י ק² (נביאים ראשונים) וכ"י ל³. מלבד זאת נמצא בגניזה חוזה משנת 1021, ובו מתחייב שמואל בן יעקב לכתוב את שמונת ספרי נביאים. על כל אלה ראה: יוסף עופר, "עיבוד מסרני של ערכים ממחברות מנחם בידי שמואל בן יעקב", לשוננו סב (תשנ"ט), ובהערה 23.
 2. על נוסח תרגום רס"ג העולה מכתב־היד ראה: "בלאו", "עיונים בכתב־יד מזרחי מתחילת המאה הי"א של תרגום רס"ג לתורה", לשוננו, סא (תשנ"ח), עמ' 111-129.
 3. ראה עופר (לעיל הערה 1), ובו תיאור כללי של כ"י ל² ודיון בהערות המסורה שהן עיבוד של ערכים מ"מחברת מנחם".
 4. בהערות שיובאו פה יש כמה העומדות על הגבול בין הערות מסורה "רגילות" לבין הערות דקדוקיות. זאת ועוד: אפשר להצביע על חומר מסורה המתקרב לתחום הדקדוק גם בכתב־יד אחרים, ובמיוחד בקונטרסי המסורה של כ"י ל וכתב־היד ל³, T19. זיקות בין החומר שלנו לחומר מקביל יידונו בהמשך הדברים.
 5. בהפניות להערות המסורה שבנספח יבוא הקיצור הע"מ (=הערת מסורה) לפני מספר ההערה, וזאת כדי להבחין בין ההערות האלה לבין הערות השוליים של המאמר.

כמו כן אדון כאן בהערות מסורה נוספות בכ"י ל" שיש בהן ייחוד: הערות מסורה העוסקות בדרכה של המסורה ובעקרונות המניין שלה, וכן הערות מסורה שיש בהן דרשות הנסמכות על אותיות או על מילים חריגות במקרא.

מאפייני ההערות הדקדוקיות

הערות מסורה רגילה מטרתה לקבוע את הצורה המדויקת של מילה כלשהי או של קבוצת מילים במקרא בלא להסבירה ובלא להתייחס למעמדה הדקדוקי. הערות דקדוקיות, מעין אלה שנאספו בנספח, חורגות מן ההגדרה שהצגנו משום שיש בהן אחד מן המאפיינים האלה:

א. התייחסות למשקל דקדוקי או לכניין (גם אם אינו מוגדר במפורש במונח מתאים);⁶

ב. התייחסות לנטייה הדקדוקית של המילה, כגון ליחס שבין נפרד לנסמך;⁷

ג. התייחסות לצורות תאורטיות שאינן באות במקרא;⁸

ד. קביעת כלל שהוא תקף על פי רוב בלי למנות במדויק את החריגים;⁹

ה. הצבעה על מגמה בכתוב בלי לקבוע במפורש מתי היא מתקיימת;¹⁰

ו. ניסיון להסביר תופעה, אף שההסבר אינו דרוש לצורך התיאור עצמו;¹¹

ז. הצגת שאלות בלא פתרון;¹²

ח. שימוש במונחי דקדוק.

קיימים, כמוכן, מקרי גבול בין הערות מסורה "רגילות" לבין הערות "דקדוקיות". גם בכתבי-יד מובהקים מבית מדרשם של בעלי המסורה אפשר למצוא לעתים הערות במסורה הגדולה הנוטות לכיוון הדקדוק. במיוחד יש לציין את קונטרסי דקדוק המסורה שבסוף כתבי-היד, שאפשר למצוא בהם פרקים בעלי אופי דקדוקי ברור.¹³

6. כגון הע"מ 22: "שטה פתח - כל מלה יהיה אחריה ח' ע' בפתחה כמות פתח" וכו'. התייחסות היא למשקל הסגולי אף שהדבר לא נאמר בפירושו.

7. ראה למשל הע"מ 4, 15, 29.

8. כגון הע"מ 21 המציבה את צורות הציווי אָפֶּף, אָגַר, אָנַס שאינן נקרות במקרא, וכגון הע"מ 4: "ואין לו מכת קמץ ולא סמוך צרי".

9. כגון הע"מ 18: "כל לשון זכר אָחַד קמ' [ק] [...] וכל לשון נקבה אָחַת" המתעלמת מן הצורה אָחַד (הבאה בנסמך וגם בצירופים כגון "אָחַד מבניו" - שופ' ז', ה) ומן הצורה אָחַת (הבאה בהפסק).

10. כגון הע"מ 23: "כל ח'ע' בתוך המלה פעם יפתח ופעם לא יפתח".

11. כגון הע"מ 12: "נתכל [...] - חתך ממנה ה' נתכלה", וכגון הע"מ 19: "בזוננו זאי דגש - כי העקר בָּזוּנו".

12. כגון הע"מ 24: "כל השמות שאחריהן ר' רפיין [...] בר מן חד [...] והיה שבילו רפי [...]".

13. ראוי לעמוד פה על עוד מאפיין: הערות "רגילות" של מסורה מפרטת קובעות כלל ומביאות את הפסוקים שהם בבחינת חריגים לכלל הזה ("כל [...] בר מן [...]"). הבאת פסוקים במטרה

מקורן של ההערות הדקדוקיות

בספרות הקדומה של הדקדוק העברי לא מצאתי חיבור שהיה יכול להיות המקור להערות הדקדוק שהביא המסרן. זאת בניגוד ל"הערות המסורה" שיצר המסרן על פי "מחברת מנחם" אגב תלות כמעט מוחלטת בחיבור המקור. ייתכן שכמה מן ההערות, העומדות על הגבול שבין המסורה לבין הדקדוק, נמצאו לו למסרן במקורות מסורה שעל פיהם עבר. אולם נראה לי שרוב החומר הוא יצירתו העצמית של המסרן, שהתבונן בפסוקי המקרא וחשף - או דימה לחשוף - את החוקיות הדקדוקית הקיימת בכמה שאלות נקודתיות. במקרים רבים הכלל שמציג המסרן אינו נכון או שאינו מדויק,¹⁴ ותופעה זו אינה אופיינית להערות מסורה (פרט למקרים שחל בהם שיבוש). אי-דיוקים אלה וכן האופי הספורדי-נקודתי והלא-שיטתי של ההערות הם בבחינת ראיות לכך שלפנינו ניסיונות גיבוש ראשוניים של כללי דקדוק ולא משנה דקדוקית מגובשת וסדורה.

נראה אפוא להניח כי רוב ההערות שנאספו כאן הן יצירתו של שמואל בן יעקב וכי הן נוצרו "אד-הוק" בעצם עבודת הניקוד והכתיבה של הערות המסורה במצחף המיוחד הזה, ל¹⁵. מן הראוי לשים לב להקבלה בין הערות המסורה האלה לבין הערות המסורה המבוססות על "מחברת מנחם". שם אין ספק כי המסרן יצר כל "הערות מסורה" על פי המקום הפנוי שהיה עליו למלא, ובהתאם לכך קיצר או האריך בעיבוד של שורשי "המחברת". נראה שגם הערות המסורה הדקדוקיות עובדו ונוצרו כשנכתבו הערות המסורה של ל¹⁶, אולם כאן לא לקחן המסרן מחיבור מגובש אלא גיבשן בעצמו.

לשון ההערות

לשונן של ההערות הדקדוקיות שאנו דנים בהן היא ברובה עברית, ולא ארמית כדרך הערות המסורה ה"רגילות". קביעה זו נכונה בעיקרה גם בנוגע להערות שעובד המסרן על פי "מחברת מנחם"¹⁵ וגם בנוגע להערות העוסקות בעקרונותיה של המסורה ובהערות המביאות דרשות.¹⁶

להדגים את הכלל אופיינית להערות מורכבות יותר, ולעתים קרובות אלה הן הערות המצויות על הגבול שבין המסורה לבין הדקדוק. להצגת פסוקי ההדגמה משמשים המונחים כמות, כגון. הערות שיש בהן פסוקי הדגמה אופייניות יותר לפרקי דקדוק המסורה הבאים בסוף כתבי-היד ונדירות בהערות המסורה הגדולה. אולם בניגוד למאפיינים שמנינו בגוף המאמר, המשקפים חדירה של תפיסות דקדוקיות חיצוניות שאינן אופייניות למסורה, הרי פרקי דקדוק המסורה הם ברובם תולדה של התפתחות פנימית של המסורה.

14. ראה הע"מ 1, 17, 18, 20.

15. הערות אלה הובאו ונידונו במאמר שזכר לעיל בהערה 1.

16. שני סוגי ההערות האלה יידונו להלן.

נראה כי המסרן לא השתמש בארמית משום שממילא לא הייתה לשון הדיבור שלו; הערבית אינה משמשת בהערות המסורה שבכתב-ידי, ומשום כך העדיף המסרן לנסח את דבריו בעברית.¹⁷ אולם עברית זו קשה ומסורבלת, אם בשל קוצר לשונו של הכותב ואם משום שהכותב חורש פה תלמים ראשוניים בשדה הכר של כתיבת דקדוק בשפה העברית.

במקומות לא מעטים ניכרת השפעת הערבית שבפי הכותב על העברית שהוא כותב, למשל: "כל מלה יהיה אחריתה ח' ע' (הע"מ 22 - השמטת שי"ן הזיקה כשהזוקק אינו מיודע); "כל השמות שאחריתה ך' (הע"מ 24 - לשון נקבה במקום לשון רבים).

נושאי הדיון

א. דגש ורפה: אותיות בגדכפ"ת¹⁸ (24, 20, 9); הדגש החזק - הסברו על פי צורת היסוד (19); דגש ביו"ד שוואית לאתר "מה" ולאחר שי"ן הזיקה (17)
ב. עיצורים גרוניים: שווא נח לעומת חטף באמצע המילה (23); ח"ע בסוף מבנה סגולי (22)

ג. התנועות: ניקודה המיוחד של תיבת הַתְּפָקְדוּ (16)

ד. השורשים המרובעים (6)

ה. צורות מוארכות ומקוצרות בלא שינוי משמעות: המילה אֵיָה (3); צורות פועל בעתיד (12)

ו. השינויים החלים במילה בנטייה: צורות הקשר והפסק (1, 4, 15); צורות נפרד ונסמך (4, 15); צורות פועל מקוצרות (12)

ז. הדגם הסגולי: ניקוד ההברה הראשונה בצירי או בסגול (7); שינויים בהפסק ובנסמך (1, 4); אות אחרונה ח"ע (22)

ח. צורות הציווי בגזרת פ"א (21)

ט. כתיב: הסבר הכתיב על השורש (25-30); תיאור הכתיב על פי מבנה המילה (2).
י. הבחנה בין צורות קרובות או ניקודים שונים של מילה:

1. הבחנה על פי ההקשר: סגול או צירי: דבר (8), שש (13); קמץ או פתח:

ממחרת (14), אגג (14); וַיָּבֵא וַיָּבֵא (11).

2. הבחנה על פי המשמעות: לשון יראה ולשון ראייה (5); אחת-אחת (18)

יא. חוסר התאם תחבירי (10)

17. על מקומן של העברית, הארמית והערבית בסוגים הספרותיים השונים של המסורה ראה: א' דותן, "מן המסורה אל הדקדוק", לשוננו, נד (תש"ן), עמ' 165-168.

18. המספרים בסוגריים בסעיף זה ובסעיף שאחריו מפנים להערות המסורה שבנספח.

המונחים

אביא כאן את מונחי הדקדוק שהודמנו בלקט מתוך הערות המסורה הנוגעות לדקדוק. אין צריך לומר שבקורפוס מצומצם זה יד המקריות שולטת, וייתכן שמונחים אחרים השתמש בהם המסרן במקום אחר, אך לא נודמנו פה:

א. מלה (8), אות (8)

ב. סימני הניקוד: פתח - פתחה (14, 22), קמץ (ר' קמוצות) (4, 16), שתי נק(ו)דות (תרין נקדות) (8, 13, 22), צרי (4, 11), שלוש נק(ו)דות (8, 13, 22), שוא (ר' שויות) (16)

ג. רפה (ר' רפיין) (24), גיעייה (5), חטף (5), טעם (8)

ד. לשון זכר (18), לשון נקבה (18), לשון ציווי (21), מוכרת (1, 4, 29), סמוך (4, 15)

ה. משקל (21, 24), יסוד (19), קבוץ (19), עקר (19), שביל (24), לקוח מן (29)

ו. רביעיות (7)

המונחים שבסעיפים א-ג אינם מיוחדים לתחום הדקדוק, והמסורה מכירה אותם ומשתמשת בהם. המונחים בסעיף ד מצויים בהערות מסורה שעל גבול המסורה והדקדוק, ואילו המונחים שבסעיפים ה-ו אינם ידועים לי מספרות המסורה. אעיר פה על כמה מן המונחים:

א. סמוך ומוכרת: השימוש במונחים האלה דר-משמעי. הם מציינים את הניגוד בין צורת הנסמך לצורת הנפרד, וכן את הניגוד בין צורת ההקשר לצורת ההפסק (בהע"מ 1). הערוב בין שני זוגות הניגודים מצוי לעתים בתוך הערת מסורה אחת.

כך למשל קובעת הע"מ 4 על מילת תָּבֵן: "ואין לו מכרת קמץ ולא סמוך צרי" - "מכרת" כאן עניינו צורת ההפסק, ואילו "סמוך" הוא צורת הנסמך.¹⁹ המונח מכרת בהע"מ 29, המציין את צורת הנפרד, עומד בניגוד לצורות בעלות כינוי קניין הדומות בדרך כלל לצורות הנסמך ("המכרת קצות" לעומת קצותיו קרי, קצותו כתיב).

ב. משקל: המונח מציין תבנית דקדוקית (של שם או של פועל) המשותפת לכמה מילים. בשתי היקרויותיו של המונח (בהע"מ 21, 24) אין תבנית מופשטת המציינת את המשקל, אלא רק ציון כי מילה אחת היא במשקלה של מילה אחרת, או שכמה מילים "כול" משקל אחד.

19. כיוצא בו בהע"מ 15 העוסקת בתיבת לבית וקובעת: "כל סמוך לבית [...] וכל אתנח' וסוף פסוק לבית". תחילת ההערה עוסקת בצורות הנסמך (וזה משמעו של המונח סמוך הבא כאן), ואילו סופה עוסק בצורות ההפסק. השימוש הדר-משמעי במונחים סמוך ומוכרת מצוי גם בכ"י ל קטעים 46-47 של קטעי דקדוק המסורה שבסופו (עמ' 311 במהדורת הצילום). משמעות שלישית למונח סמוך באה בקטעים אחרים של דקדוק המסורה, כגון אצל א' דותן, ספר דקדוקי הטעמים לרבי אהרן בן משה בן אשר, ירושלים תשכ"ז, שערים ו-ח. המונח בא שם בצירופים "סמוך ומקף", "מקף וסמוך" ומציין מילה המוקפת למילה שאחריה. המונח ההפוך שם הוא "בטעם גרש" או "גרש בטעמו".

ג. יסוד, עקר, קבוץ: המונחים באים פעם אחת (בהע"מ 19). המונח עקר מציין כנראה את הצורה היסודית של המילה הצפויה פה (במקרה הנדון הצורה היא בְּזוֹנו המתממשת בפועל בפסוק סמוך). משמעותם של המונחים יסוד וקבוץ אינה מחוורת די הצורך כאן.

ד. שביל (הע"מ 24), לקוח מן (הע"מ 29): שתי המילים אינן נראות כמונחים דקדוקיים קבועים. "שביל" מציין את הצורה הצפויה של המילה; "לקוח מן" מציין צורה הנגזרת (או המושפעת) מצורת יסוד אחרת.

ה. רביעיות (הע"מ 7): המונח מציין צורות בעלות סיומת "סגולית" שהן בעלות ארבע אותיות ויותר.

סיכום: מקומן של ההערות בתולדות הדקדוק העברי

בסוף המאה העשירית ובתחילת המאה האחת עשרה החלה להתגבש הספרות הדקדוקית והמילונית של העברית, היא הושפעה מן הספרות הערבית בתחומים אלה. מן הראשונים שעסקו בה יש לציין את רס"ג במזרח, את דוד בן אברהם אלפאסי בארץ ישראל ואת מנחם בן סרוק בספרד. בתקופה זו עצמה פעלו האחרונים מבעלי המסורה בגיבוש מצחפי מקרא שבשוליהם הערות המסורה הגדולה ושבראשם או בסופם פרקים של דקדוק המסורה.

כ"י ל²⁰, מצחף התורה שכתב שמואל בן יעקב, מלמד כי כמה מאחרוני המסרנים התקשו להפריד או שלא רצו להפריד הפרדה מוחלטת בין עולמה הפנימי של המסורה לבין העולם החיצוני של הדקדוק העברי. מושגים חדשים חדרו אל תוך הערות המסורה, ועוררו את המסרנים להתבונן על חומר המסורה שעסקו בו התבוננות חדשה, המנסה להסביר את הצורות השונות המתגלות במקרא ואת מערכת היחסים שביניהן.

חומר הערות המסורה שהוצג פה הוא בבחינת צעדים ראשוניים, צעדי בוסר, שעשה אחד המסרנים בתחום הדקדוק. אין פה כתיבה ערוכה ומסודרת, אלא פרודות יחידות בלבד שעניינה של כל אחת מהן הוא בירור דל-היקף, כגון חילוף של ניקוד במילה יחידה.²⁰ הכנסת חומר כזה אל הערות המסורה הגדולה אינה אופיינית לכתבי-היד האחרים ואף לא לכתבי-היד שכתב שמואל בן יעקב עצמו. נראה שלא היה המשך לכיוון הזה של מיזוג המסורה והדקדוק. הדקדוק הוסיף להתפתח כתחום לעצמו הנסמך מדי פעם על המסורה אך אינו מנסה עוד להתערב בה ולהתמזג בה.

20. כתיבה לא-שיטתית זו מתאימה לאופיין של הערות המסורה. כך נהג המסרן גם בהערות המסורה שיצר מן הערכים של "מחברת מנחם": הוא נטל אותן ממילון ערוך ומגובש והשתמש בהן כפרודות יחידות.

שתי הערות עקרוניות על דרך המניין של המסורה בשני מקומות שמואל בן יעקב מצטט הערת מסורה ומשלב בה הסבר עקרוני על דרך המניין של המסורה. להערות האלה של המסרן נודעת חשיבות רבה, שהרי הן מן המקורות הקדומים ביותר העוסקים ב"מטה-מסורה", כלומר בתיאור דרכה ושיטותיה של המסורה.

שני עקרונות יסוד של מנגנון המסורה מובעים פה. האחד, המסורה מונה את המילים על פי הגייתן ולא על פי משמען. השני, המסורה מונה את מיעוט ההיקרויות בכל פעם.

העיקרון הראשון נמצא בהערות מסורה המתארת את תפוצת הכתיבים רַעַף-רַעֲפִי במקרא – בתורה, בנביאים ובכתובים – וכוורת יחדיו את צורות הרבים (רַעֲפִי, בדרך כלל בכתיב מלא) עם צורת ההפסק של היחיד (רַעַף, בדרך כלל בכתיב חסר). וזו לשון המסורה (לשמות ב, יג):

[רַעַף דאורייתא] דחסי, וכל נביא' כות' ב'מ'ב' אתה וריעך (צריך להיות רעך; זכריה ג, ח) ונתתי לריעך (צריך להיות לרעך; שמואל ב יב, יא) וכל כתיב' דכות' ב' מן חד.

הערות המסורה הזאת באה גם במקורות מסורה נוספים,²¹ אולם כאן המסרן קוטע את דברי המסורה לאחר המשפט הראשון ("רַעַף דאורייתא דחסי"), ומוסיף הערת הבהרה משלו:

בשביל שהוא נכרת נְדָמָן לְמַחְשָׁבָת שהוא מצטרך אל יוד, לכך אמרה המסורת

כגון: יהיה נביאָף (שמות ז, א) ואת נביאָך (מלכים א יט, י, יד) – יחיד ורבים

כלומר, אף על פי שהפסוק הוא בלשון יחיד, והכתיב המלא יו"ד אינו צפוי בו, בכל זאת כיוון שבאה בו צורת הפסק ("שהוא נְכָרֶת") הרי הוא דומה בהגייתו ללשון רבים, והיה עולה על הדעת לכתבו בכתיב מלא ("נְדָמָן לְמַחְשָׁבָת שהוא מצטרך אל יוד"). המסרן מביא עוד הערת מסורה הנוהגת בדרך דומה וכוורת כאחת צורת יחיד וצורת רבים (נְבִיאָף ונְבִיאָיָף).²²

המסרן התייחס אפוא לצירוף המיוחד של המסורה שלנו: כינוי לרבים וכינוי ליחיד בצורת ההפסק. מעניין להשוות את דברי המסרן לדבריהם של שניים מחכמי

21. ראה: מ"ג-ל שמ"ב יב, יא; מ"ג-א שם [בלי התייחסות לתורה]; מ"ג-ל" שמ' ב, יג; מ"ג-ד שמ' ב, יג; מש' ו, ג; ג"ב, סעיף 3947.

22. הכוונה כנראה להערות מסורה שנמסרה לשמ' ז, א "נביאָך - ל' חסי" (כך במ"ק-ש [שם]). זו ההיקרות היחידה במקרא של צורת יחיד במילה זו (לעומת שש היקרויות של נְבִיאָיָף ברבים). על דרכה של המסורה לצרף צורות דקדוקיות שונות, ראה: י' עופר, "מגבשי המסורה השונים ויחסם לדקדוק", מ' בראשור (עורך), פרקים בעברית לתקופותיה (אסופת זיכרון ליושנה בהט), ירושלים תשנ"ז, עמ' 54-58.

הלשון הקדומים שהתייחסו בדבריהם למסורה: הראשון קדם לשמואל בן יעקב, והשני חי אחריו.

המילונאי הקראי דוד בן אברהם אלפאסי (להלן: דב"א), בן המאה העשירית, בעל המילון ג'אמע אלאלפאט', קובע בשני מקומות במילונו עיקרון כללי: המסורה נוהגת למנות יחד מילים שוות הגייה, אפילו אינן שוות במשמען.²³ המקום הראשון הוא בשורש בא, ודב"א דן שם בפירושה של תיבת קְבִי בפסוק "הבי המטפחת אשר עליך" (רות ג, טו). לדבריו, היו שטענו כי פירושה כמו "הביא",²⁴ והביאו ראה לדבריהם מהערת המסורה המונה ח פסוקים שבאה בהם תיבת "קְבִיא" ובהם פסוקנו (בציון העובדה שהכתיב בו חסר אל"ף).²⁵ דב"א סבור כי אין הראיה נכונה:

וליס הוא דליל לאן אלמאסרה תצֵם אלאלפאט לתנגים לא ללמעאני, כמא צמת "צללו כעופרת" ל"צללו שפתי" "וייה כאשר צללו" ואלתלת מכתלפה.²⁶

תרגום: אין זו ראה, כי המסורה מצרפת את המילים לפי הצליל ולא לפי המובן, כמו שצירפה [המסורה את הפסוק] "צללו כעופרת" (שמות טו, י) ל[פסוקים] "צללו שפתי" (חבקוק ג, טז) "וייה כאשר צללו" (נחמיה יג, יט), והשלוש שונות [זו מזו במשמעותן].²⁷

המקום השני הוא בשורש נח"ל. דב"א דן שם בפירוש המילה נְחִילוֹת שבפסוק "למנצח אל הנחילות" (תהלים ה, א) ומפרשה מלשון חולי. לדבריו, היו שפירשו את הפסוק מלשון נְחִלָה²⁸ והביאו ראה לדבריהם מדברי המסורה הקובעת "כל לשון נחלה על בר מן ג' אל".²⁹ דב"א דוחה את הראיה מן המסורה באמרו:

פדלילה צעיף לאן רסם אלמאסרה תצֵם אלפאט תשבה פי אלמנטק לא פי

23. את שני המקומות הזכיר נ' אלוני, הבלשנות העברית בטבריה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 234–235. התרגום לעברית שהובא כאן מבוסס על תרגומו של אלוני.

24. היינו צורת מקור או צורת ציווי לזכר מן השורש ב"א.
25. ראה: מ"ג-ל דב' ו, כג; מ"ג-ד יש' א, יג; יח' כ, טו; מ"ג-ל ב' יח, יט (בלי הערה על הכתיב במגילת רות); ג"ב, סעיף 158.

26. דוד בן אברהם אלפאסי, כתאב ג'אמע אלאלפאט', א, פילדלפיה תרצ"ו, עמ' 183, שורות 109–106.

27. הערת המסורה שמוכיר דב"א באה ב: מ"ג-א חב' ג, טז, מ"ג-ל שם' טו, י, מ"ג-ד בכל שלושת המקומות הנזכרים בה, וכן אצל ג"ב, סעיף 145. בכל המקומות האלה אין התייחסות למשמעויות השונות של המילה. לעומת זאת, מ"ק-ד בנחמ' יג, יט מוסרת: "ג' בתלת לישני".
28. רש"י מביא בפירושו את הפירוש הזה בשם מדרש אגדה, מסתייג ממנו ומציע פירושים אחרים. וראה "מדרש שוחר טוב" על הפסוק.

29. ראה, למשל, נקה"ט-בו"ש, עמ' 71, סעיף 74: "כל לשון נחלה על, בר מן ג' אל, אל המנוחה ואל הנחלה (דב' יב, ט) ויעשו כן בני בנימין [...] וישובו אל נחלתם] (שופ' כא, כג) למנצח אל הנחילות (תה' ה, א)". ראה: מ"ג-ד דב' יב, ט וכן תה' ה, א.

אלתפסיר כמה צמֵת "ורעה בעז יי" מע "ורעה לך זאת" ואיצא "העירה והקיצה" מע "ויבאו העירה".³⁰

תרגום: הנה ראייתו חלושה, לפי שדרך המסורה לצרף מילים דומות בהגייה ולא לפי הפירושו, כמו שצירפה את "וְרָעָה בעז יי" (מיכה ה, ג) עם "וְרָעָה לך זאת" (שמואל ב יט, ח)³¹ וכן "הַעִירָה והקיצה" (תהלים לה, כג) עם "ויבאו הַעִירָה" (דברי הימים א יט, טו).³²

בשני המקומות האלה מזכיר אפוא דב"א חמש הערות מסורה המצרפות מילים השונות בפירושו. שלושה מקרים הובאו להוכחת התופעה, ומהם למד דב"א על שני המקרים האחרים.³³

המדקדק הנודע ר' יונה אבן גנאח חי במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, היינו בזמנו של שמואל בן יעקב בקירוב. בדומה להערת המסורה של שמואל בן יעקב, גם ר' יונה אבן גנאח מתייחס למשמעות הדקדוקית הכפולה של הצורך ה, ומזכיר בהקשר זה את דברי המסורה. לדבריו, הכתיב החסר אינו מיוחד לצורת היחיד דווקא; לעתים גם צורת הרבים באה בכתיב חסר. אומר ר' יונה:

ואפשר שיהיה "אבוֹסך" (איוב לט, ט) קבוֹץ [=צורת רבים], ובא בלא יוד כאשר בא "מאיבי תחכמי מצותך" (תהלים קיט, צח) בלא יוד והוא קבוֹץ, והם שנים חסרים במסורת, וכאשר היה "ויבאני חסדך יי" (שם, מא) קבוֹץ בלא יוד "ולית דכותיה חסר", וכאשר היה "העבר עיני מראות שוא בדרךך חייני" (שם, לו) קבוֹץ בלא יוד והמסורת עליו "שלשה חסרין".

ובא במסורת "דברך חסר יוד דברך כתוב חד מי"ג", וכאשר בא במסורת "ידך חמשה חסרין" (ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, עמ' רלד)

30. אלפאסי (לעיל הערה 26) ב, פילדלפיה תש"ה, עמ' 264, שורות 56–59. תרגום עברי של הקטע אצל ש' פינסקר, ליקוטי קדמוניות, וינה תר"ך, עמ' קלו.

31. במסורה הטברנית תשעה "וְרָעָה" בשתי המשמעויות כולל כמובן שני הפסוקים הנזכרים פה. ראה מ"ג-ד תה' כח, ג: "ורעה ט' בקריאה ו' בישין וג' טבין". וכן מ"ג-ל דב' טו, ט (בלא ציון שתי המשמעויות). אולם נראה כי דב"א מתכוון בדבריו להערת המסורה הבבלית המטעימה "וְרָעָה" במלעיל בשני הפסוקים הנזכרים פה (ורק בהם) ומונה אותם בנפרד. כך בכ"י פריס 2 ובכ"י ל"ב לדב' טו, ט. ראה: מ' ברויאר, המסורה הגדולה לתורה מידי שמואל בן יעקב בכתב יד ל"ב, ניו יורק תשנ"ב, עמ' 717; י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 616.

32. במ"ג-ל ב' מד, יג, נמנים "הערה ט, חד מנהון לשון עירה" (ג"ב 340ע: "יחד לשון עורה"). ראה גם: מ"ג-ד ומ"ק-ד יוד ו, כ; מ"ג-ד דה"א יט, טו. יוער כי המסורה הבבלית לבראשית מד, יג (בכ"י מס' 50) מונה "ח' דק בקרתא" וכנראה אינה מתייחסת כלל לתהלים לה, כג.

33. דב"א משתמש במונחים שונים לציון הגיית המילה ומשמעה, ובכל זאת איננו רואה כל הבדל בין שתי המובאות, ונראה שאין פה אלא גיוון סגנוני.

ר' יונה מציע לראות במילה אַבוֹסֶךְ צורת רבים, וטוען כי הכתיב החסר אינו מכשול לפירוש הזה. ההוכחה לכך היא בכמה צורות רבים מובהקות (מְצוֹתֶךָ, חֲסָדֶךָ, דְּרָכֶךָ) שכתובן חסר כפי שמוכיחות הערות המסורה. בסוף דבריו מביא ר' יונה שתי הערות מסורה נוספות המעידות על כתיבים חסרים בצורות דְּכַרְךָ, יָדֶךָ.

ר' יונה אינו מפרש את כוונתו בהבאת שתי ההערות האלה. בדיקת ההיקריות בהערות המסורה מעלה כי ברובן אין לדעת בוודאות על פי ההקשר אם הצורות הן צורות יחיד או צורות רבים. נראה שר' יונה לא התכוון לטעון שכל התיבות המנויות בשתי הערות המסורה שהביא הן צורות רבים בכתיב חסר.³⁴ ייתכן שכוונתו לרמוז שפמה מן התיבות המובאות כאן הן צורות רבים הנמנות במסורה עם צורות היחיד, ועל הפרשן מוטל להכריע בכל מקרה על פי העניין אם הצורה היא צורת רבים או צורת יחיד בהקשר.³⁵

נפנה עתה למקום השני שהציג בו שמואל בן יעקב עיקרון חשוב של המסורה והוא: דרכה של המסורה למנות את המקרים המועטים, החריגים ולא את המקרים הרבים. המסרן מצטט הערת מסורה העוסקת בכתיב המילה נְתָתָּ (או וְנָתַתָּ), ובאה לקבוע מתי תיכתב ה"א בסופה ומתי לא תיכתב. הערה זו מונה 29 היקריות של נְתָתָּ-וְנָתַתָּ בלא ה"א סופית, והיא ידועה לנו ממקורות רבים של המסורה.³⁶ אולם

34. יש פסוקים שהקשרם מורה בוודאות על צורת יחיד, כגון "תכבד עלי ידך" (תה' לב, ד). ב"ז בכר W. Bacher, *Leben und Werke des Abulwalid Merwan Ibn Ganah und die Quellen seiner Schrifterklärung*, Budapest 1885, p. 54, n. 32. אומר שהדוגמאות שהביא ריב"ג אינן מכוונות, שהרי גם ליחיד אומרים במקום הפסק דבך וידך, אולם לדעתי ריב"ג מודע לכך ואינו טוען שכל הצורות הן צורות רבים. שים לב לכך שלא אמר במפורש כי הצורות הן "קבוצין", כמו שאמר על הפסוקים הקודמים שהביא. בכר מפנה שם לספר "אכלה ואכלה", מהדורת פרנסדורף, סעיף 129: "דברין דכתבן דברך ויג". אך שם אין המסורה מבחינה כנראה בין לשון יחיד ללשון רבים (שלא כהסברו של המהדיר שם).

35. אכן גינאח מזכיר את הכתיב החסר של צורן הרבים לנוכח גם בדיונו בתיבת "מחברך" בשני מקומות: "ויש שיסתירו אחריה [=אחרי המ"ם] 'בין ויובן הענין וזולתו, באמרו 'על כן משחך אלהים אלהיך שמן ששון מחברך' (תה' מה, ח), כלומר: מבין חבריך, אם היה רצונו ב'מחברך' הקבוצין – כי הוא בלי יוד, והרבה מן הקבוצים יכתבו בלי יוד – הוא כמו שאמרתי. ואם הוא רוצה בו אחד, הוא כמו 'ודעת אלהים מעלות' (הו' ו, ו), כלומר הרבה מעלות [וכו']" (ר' יונה אבן גינאח, ספר הרקמה, מהדורת וילנסקי, ירושלים תשכ"ג, עמ' עד, שורה 8 ואילך). "[...] 'ומחברך' א"ע"פ שנכתב בלא יוד אין זה מונע שיהיה קבוצין, כי הרבה מן הקבוצין יכתב בלא יוד וכבר זכרנו מהם מעט בוולת המקום הזה והקבוצים מהם נזכרים במסורת" (ר' יונה אבן גינאח, ספר השורשים, מהדורת בכר, ירושלים תשכ"ו [ברלין תרנ"ו], עמ' 264, ערך "מן"). נראה כי כוונתו רק לומר שהמסורה מעידה על הכתיב החסר של צורות שעל פי הקשרן הן ודאי צורות רבים, ואין הוא טוען שהמסורה מעידה על כך שהכתיב החסר במילים מסוימות שייך לצורות רבים.

36. הערת המסורה באה ב"ג-ד ש"מ' כה, כט וכן ב"מ"ק-ל, ש ש"מ' כה, טז; ובג"ב 4641 ועוד.

מסרן ל³⁷ קוטע את דברי המסורה ועובר לדיון עקרוני על דרכה של המסורה, וזה לשונו:

*וְנָתַתָּ כ"ט חס' (שמות כה, טז ועוד)
מחלפ' כי מנהג ההא המוסף מְתַמְנָה
ואת אשר הוא תו לא יספר ולא ימנה
וזה [ח]לופף התו המתמנה
ואשר הוא בהי נמסר בשביל שהוא המעט
כי כל המעט מתמסר
וכי כל מלי בהי הם המעטים

כרקע לדיון בהערה זו אציין כי כנגד 29 ההיקריות של נְתָתָּ-וְנָתַתָּ בלא ה"א סופית, מצויות במקרא 64 היקריות של נְתָתָּה-וְנָתַתָּה בעלות ה"א סופית.³⁷ המסרן מקשה על המסורה ומשיב על שאלתו. בשאלתו קובע המסרן כי בדרך כלל המסורה נוהגת למנות את צורות פועלי עבר לנוכח שבהן הכתיב מלא ה"א, ואילו כאן, בפועל נְתָתָּ, החליפה את שיטתה ומנתה את החסרים. ייתכן שרמוז בדבריו של המסרן גם שיקול דקדוקי כלשהו: ה"א בפועלי העבר לנוכח הוא "הא מוסף", והכתיב בלא ה"א הוא אפוא הכתיב היסודי בלא תוספות. המסורה נוהגת אפוא בדרך כלל למנות את הצורות המיוחדות, בעלות "ההא המוסף", ומדוע סתתה פה מדרכה?

תשובתו של המסרן היא כי דרכה של המסורה למנות את צורות המיעוט: ברוב הפעלים הצורה חתומת ה"א היא המיעוט ועל כן נמנתה; ואילו בפועל נְתָתָּ הצורות חסרות ה"א הן המיעוט, ועל כן נמנו. המסרן כלל אפוא בדבריו כלל גדול של המסורה: "כי כל המעט מתמסר".

לא מצאתי את הכלל הזה בדברי הראשונים, אף לא מצאתי בדבריהם דיון בדרכה של המסורה במנייניה. מצאתי דיון כזה בדברי אליהו בתור אשכנזי (1474-1549) בספרו "מסורת המסורת".³⁸ אף אליהו בחור עומד על שיטת המניין המיוחדת של המסורה בפועל נְתָתָּ, אולם תשובתו שונה מזו של המסרן.

קודם שאדון בדבריו בעניין זה, אציין כי הם באים במסגרת דיון נרחב בתופעת הכתיב המלא והחסר במקרא. המחבר מיחד לתופעה זו חלק נכבד מספרו, וחלק זה נקרא "לוחות ראשונות" ונחלק לעשרה "דיבורים". כבר בדיבור הראשון קובע

37. יש מסרנים שחלקו על מניין המסורה הזאת ומנו כ"ח חסרים בלבד, כגון מ"ג-ק"ה ט"א, ו; מ"ק-ל (שם). המחלוקת היא בכתיב נחמ' ט, טו, ומחלוקת זו נזכרה ב"ג-ד ש"מ' מ, ז. ב"כתר" גופו תוקן הכתיב בפסוק זה: נתת <נתתה [ראה: ' עופר, "כתר ארם צובה והתנ"ך של ר' שלום שכנא ילין", מ' בריאשר (עורך), ספר היוכל לרב מרדכי ברויאור, ירושלים תשנ"ב, עמ' 348]. מכל מקום אין המחלוקת הזאת נוגעת לנידון במאמרו פה.

38. הספר "מסורת המסורת" נדפס לראשונה בוונציה בשנת רח"צ (1538) בידי המחבר. לפני מהדורת זולצבאך, תקל"א (1771).

אליהו בחור: "והכלל כל מלין שהמלאים מרובין על החסרים הם [=בעלי המסורה] מונין את החסרים וכשהחסרים מרובין על המלאים הם מונין את המלאים". בהמשך הולך אליהו בחור ומפרט את הכתיבים בקטגוריות דקדוקיות שונות, כגון חולם בשמות מלרעיים, חולם בשמות מלעליים, "תיבה ששייך בה חיריק גדול", יו"ד נחה אחרי קמץ לכינוי הנסתר ועוד.

כדיבור העשירי והאחרון דן אליהו בחור "בכאור המלות שתבא בהן הה"א בסוף חסר או מלא", ומגיע לדון בפעלי העבר לנוכח. ואלה דבריו:

התיו היא התי"ו הקמוצה המורה על יחיד נמצא בסוף העוברי [=צורות עבר לנוכח] כמו "וְדַרְשֵׁת וְחִקְרַת וְשִׁאלַת" (דברים יג, טו) ודומיהם רובם בחסרון הה"א מפני רבויים ויש מעטים נכתבים עם הה"א כמו "גְרַתָּה בַּה" (בראשית כא, כג) "צִאֲרַתָּה בְּרִית עֲבָדְךָ" (תהלים פט, מ), "דְרַכִּי הַסְפַּנְתָּה" (תהלים קלט, ג) ודומיהן. ותמיד נמסר עליהן מלא הא. אבל על חסרי הה"א לא נמסר עליהן חסר ה"א לעולם חוץ על מלת נַתַּתְּ נמסר "כ"ט חסרים ה"א". ויש לשאול מה ראו על ככה למנות החסרי' מזאת המלה מכל שאר חסרי ה"א אשר רבו והלא הן המרובים והי' להם למנות כל נַתַּתְּ וְנַתַּתְּ המלאין שהן המועטין. ויש לומר לפי שהתיו נדגשת בדגש חזק שהרי היא אחר תנועה קטנה ואין דין הדגש החזק להיות בסוף התיבה כמו כל שאר נַתַּתְּ וְנַתַּתְּ חוץ מן כ"ט³⁹ וכן "וְהַמְתָּה אֶת הָעַם" (במדבר יד, טו) "לִשְׁחַת יוֹרְדוֹךָ וְנַתַּתְּ" (יחזקאל כח, ח) "שִׁתָּה עֲוֹנוֹתֵינוּ לְנִגְדְךָ" (תהלים צ, ח) ודומיהן, וזה דוקא בפעלים שאינן שלמים (לוחות ראשונות, הדיבור העשירי, דפוס זולצבאך, דף כ ע"ב)

בשאלתו של המחבר יש עמימות מסוימת: "מה ראו [...] למנות החסרי' מזאת המלה מכל שאר חסרי ה"א אשר רבו והלא הן המרובים והי' להם למנות כל נַתַּתְּ וְנַתַּתְּ המלאין שהן המועטין". אם הקביעות על המרובים והמועטין מתייחסות לפעלים נַתַּתְּ-וְנַתַּתְּ בלבד, הרי הן שגויות, שהרי כבר ציינתי כי מספרן של ההיקרויות בעלות הכתיב המלא בפועל זה הוא יותר מכפליים מהיקרויות הכתיב החסר. נראה אפוא שהשואל מתכוון לכלל צורות הפועל לנוכח. גישתו השיטתית של המחבר בספרו היא כי המסורה מונה את צורות הכתיב החריגות מבחינה דקדוקית, והן בדרך כלל המיעוט, וכך הוא מצפה שתנהג גם כאן.

גם תשובתו של אליהו בחור מתאימה לשיטתו. הוא טוען כי הפועל נַתַּתְּ שייך לקטגוריה דקדוקית מיוחדת, שבה שליט דווקא הכתיב המלא. קטגוריה זו היא פועלי עבר נסתר המסתיימים בתי"ו דגושה, והכתיב הראוי בקטגוריה זו הוא דווקא הכתיב המלא, שהרי "אין דין הדגש החזק להיות בסוף התיבה". להוכחת דבריו מביא

39. היינו, כל נַתַּתְּ-וְנַתַּתְּ הנכתבים בכתיב מלא ה"א.

המחבר צורות פועל נוספות השייכות לקטגוריה זו (וְהַמְתָּה, וְנַתַּתְּ, שִׁתָּה), ומראה שהכתיב שלהן מלא ה"א.

בדרך זו מייחס אליהו בחור למסורה מודעות דקדוקית רבה ורחבה. אולם אפשר לחלוק על דבריו ולהסביר את גישתה של המסורה גם מנקודת מבט קונקרטי-מקומית: בכל מילה המסורה מונה את המועט. זו למעשה דרכו של שמואל בן יעקב בכ"י ל⁴⁰, והיא נראית לי מכוונת להסבר דרך המסורה יותר מדרכו של אליהו בחור. לאמתו של דבר, אליהו בחור מטשטש את ההבחנה בין שתי שאלות. השאלה האחת היא שאלת הכתיב המקראי גופו: מדוע הוא מלא במקרים מסוימים וחסר במקרים אחרים. בעת הדיון בשאלה זו אכן יש מקום להבחנה בין מכנים דקדוקיים שונים. לא כן הדבר בשאלה השנייה העוסקת בדרכם של בעלי המסורה: מדוע מנו במקרים מסוימים את המלאים ובמקרים אחרים את החסרים. בעת הדיון בשאלה הזאת יש לזכור כי הערות המסורה באו לשמר את כתיב המקרא ולא לקבוע אותו. כתיב המקרא הוא לדידם בחזקת נתון, והם לא באו אלא למצוא דרך הולמת ונוחה לתיאורו. אין כל תמה בכך שבחרו למנות את היקרויות נַתַּתְּ-וְנַתַּתְּ בכתיב חסר, שמספרן מועט ממקבילותיהן בעלות הכתיב המלא.

דרשות המסורה

בחלק ג של הנספח למאמר זה הובאו חמש דרשות שנרשמו בהערות המסורה של כ"י ל⁴⁰. לשלוש דרשות יש זיקה כלשהי לענייני המסורה: האחת דורשת את הכתיב (הע"מ 31) ושתיים עוסקות בניסוחים חריגים בקטעים הדומים של קרבנות הנשיאים (הע"מ 33-34; חריגות כאלה הן עניינה של המסורה המשווה). שתי דרשות נוספות עוסקות בעניינים שזיקתם למסורה קלושה ביותר (הע"מ 32, 35).

עצם התופעה של דרשות הכלולות בהערות מסורה אינה יוצאת דופן, אפילו בכתר ארם צובה יש כדוגמתן;⁴⁰ אולם הדרשות הבאות כאן הן מיוחדות ואינן

40. במסורה הגדולה של ה"כתר" מצאתי שש הערות מסורה שבהן דרשות, וכולן בספרי כתובים: ארבע בדברי הימים, אחת בתהלים ואחת באיוב. שלוש דרשות מבוססות על ההבדל בין שניים או שלושה פסוקים דומים, ושלוש דרשות אחרות מבוססות על צורה יוצאת דופן במקרא. דה"ב כה, כג: "אמציהו נתפש וחזר, צדקיהו נחטף ולא חזר"; דה"ב לב, כט: "הראשון לרב היה ופתאם נחטף ואבד, והשני לרב היה ורבה ופרץ"; דה"ב לג, כ: "שמואל הצדיק [...] להודיע כי כל ישראל קברוהו [...] מנשה אנשי ביתו קברוהו"; דה"ב לג, ג: "[...] לעילום מיוחד בכל המקרא, ולמה נתחלף, שהוא התנייה [...]"; תה' קיט, קכב: "כל אלפא ביתא רבא אית בכל פסוק אמירה ודיבור וכו' בר מן פסוק חד [...] ולמה"; איוב ח, ח: "[...] כי הדור הראשון לא נכללו כל המצות שבתורה והוא מחוסר מצות הרבה לכן הוא מיוחד במקרא, כי המצות לא נכללו אלא על יד משה אדנינו". ראה: ד"ש לוינגר, "מקורותיו של כתב-יד חלב", ח' רבין (עורך), מחקרים בכתר ארם צובה (כתיב מפעל המקרא של האוניברסיטה העברית, א' ירושלים תש"ך, עמ' סב-סג).

ידועות לי ממקום אחר. במיוחד יש לציין את ההערה העוסקת באהרן הסומך ידיו על השעיר המשתלח (הע"מ 32). מסקנתו של הדרשן כי "כל סמיכה שכתורה ביד אחת" מנוגדת להלכה, ואפשר שמקורה הוא קראי.

מילות הפשטה

המסורה נוהגת להשתמש במילות הפשטה כשהיא רוצה לצרף מילים שונות משורש אחר. מילת ההפשטה היא בדרך כלל שם פעולה, לרוב במשקל קטילה. לעתים לשימוש גזור המסרן שם פעולה שאינו משמש בלשון כלל⁴¹ ואלה מילות ההפשטה שמצאתי בהערות מסורה בכ"י ל⁴²:

נעידה *שְׁמָה ה' (שמות כט, מב); עידה *לְכֶם ב' (שם); שריתא *כָּם ג' (במדבר ד, יב); חטיה ועשיה ח' (במדבר ה, ז).

בהערה הראשונה משמש שם הפעולה "נעידה" על פי "ונועדתי" שבפסוק הראשון שהובא בה, ונו"ן הבניין הופכת כביכול אות שורש; לשון זו כוללת את לשונות אָנַעַד שבארבעת הפסוקים האחרים. ההערה השנייה אינה כוללת את הפסוק שנאמר בו "ונועדתי", ועל כן מילת ההפשטה היא "עידה".

בהערת מסורה נוספת, שתובא כאן בשלמותה, משתמש המסרן במילות הפשטה כשהוא בא להבדיל בין שתי משמעויות של מילה אחת:⁴²

מ"ג ויקרא כה, מט: הַשִּׁיגָה ל'. וכל לשון גיעיה כת' שין כמות לא נשוג דיהונתן (שמואל ב, א, כב) וכל לשון מישה כת' סמך כגון לא נסוג (תהלים מד, יט).

41. על מילות ההפשטה ראה: ד' לייאנס, "מלות-הפשטה במסורה הטברנית: לקט הערות מכ"י לונדון", מ' בראשר ואחרים (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות, ג (ספר זיכרון למשה גושן-גוטשטיין), רמת-גן תשנ"ג, עמ' 231-265.

42. יש לצרף לכאן את הע"מ 5 שבה מבחין המסרן בין "לשון רחילה" לבין "לשון ראה". את המונח הראשון הוא יוצר משורש בארמית!

רשימת קיצורים

- א. רשימת כתבי-היד וסימניהם
- א - כתר ארם צובה, רוב התנ"ך
 ד - דפוס 'מקראות גדולות' ונציה רפ"ד-רפ"ו, תנ"ך שלם
 ל - כ"י לנינגרד (סנט-פטרסבורג, ספרייה לאומית) B19A, תנ"ך שלם
 ל³ - כ"י לנינגרד, פירקוביץ' B10, רוב התורה (סימנו הישן: T17)
 ל² - כ"י ליהמן, תורה, לשמואל בן יעקב (לשעבר קהיר, גוטהייל 14)
 ל⁵ - כ"י לנינגרד, פירקוביץ' EVR II CI (נייר), תורה עם תרגום רס"ג
 ק² - כ"י ליהמן, נביאים, לשמואל בן יעקב (לשעבר קהיר, גוטהייל 27)
 ק^מ - כ"י קמברידג' Add. 1753, כתובים
 ש - כ"י ירושלים Heb. 24° 5702 (לשעבר ששון 507), תורה
 T19 - קונטרס מסורה מאוסף פירקוביץ', שהשתמשו בו בר ושטארק (דקה"ט-בו"ש) ונדפס אצל ג"ב, ג, עמ' 310-326 (סימנו כיום אינו ידוע לי)

- ב. רשימת קיצורים ביבליוגרפיים
- ג"ב = כ"ד גינצבורג, המסורה על פי כתבי-יד עתיקים, לונדון 1885 (ירושלים תשל"א [ד"צ])
 דקה"ט-בו"ש = אהרן בן-אשר, ספר דקדוקי הטעמים, מהדורת י' בר וה' שטראק, ליפציג תרל"ט (ירושלים תשל"ל [ד"צ])
 מ"ג = מסורה גדולה
 מחברת מנחם = מ' בן סרוק, מחברת מנחם, מהדורת פיליפובסקי, לונדון ואדינבורג תרי"ד (המחברת יצאה גם במהדורת בדיוס: A. Saenz-Badillos, *Menahem ben Jacob Saruq, Mahberet, Grabada* 1986)
 מ"ק = מסורה קטנה

נספח: מבחר הערות מסורה בכ"י ל^ט

א. הערות דקדוקיות

1. בראשית יא, יט

פֶּלֶג, הֶבֶל, אֶרֶץ

אם יהיו סמוכים פתח ואם יהיו מוכתים קמץ⁴³

והֶבֶל הביא

לתהו והֶבֶל כחי כליתי

ויחי פֶּלֶג אחרי:

ויולד את פֶּלֶג:

אֶרֶץ אֶרֶץ אֶרֶץ:

2. בראשית לא, כו

[] אתין חס' וו כמו

מִלְכִיּוֹת

חַנִּיּוֹת

כַּשְׁבִּיּוֹת

וכל הדומה להן⁴⁴

בראשית ד, ד

ישעיה מט, ד

בראשית יא, יט

בראשית יא, טז

ירמיהו כב, כט

דניאל ח, כב

ירמיה לז, טז

בראשית לא, כו

* סימני הניקוד הבאים כאן מועתקים מכתב-היד חוץ ממילים המסומנות ככוכבית. מראה המקום הראשון בכל הערה הוא הפסוק בתורה שהערת המסורה נמסרה עליו.

43. "סמוך" ו"מוכרת" כאן עניינם צורות הקשר ולא הובא פסוק בהפסק. שני הפסוקים המובאים כאן "הבל" הובאו שני פסוקים של הקשר ולא הובא פסוק בהפסק. שני הפסוקים המובאים כאן באים בהערת המסורה המונה שלוש היקרויות של וְהֶבֶל (מ"ג-לד בר' ד, ד; מ"ג-א יש' מט, ד), וככל הנראה הושפע ממנה המסרן. המונח "פתח" מכון פה לסגול. אין להוכיח מכאן שמקור הדברים במסורת הלשון הבבלית (שבה אין הבחנה בין פתח לסגול), שהרי גם במקורות הטברניים מתייחסים לעתים לסגול כמקביל לפתח. גם בפרקי דקדוק המסורה שבסוף כ"י ל (שכתבו שמואל בן יעקב, מהדורת צילום, ירושלים: מקור [חש"ו] עמ' 311, קטע מס' 46) מובא הניגוד בין אֶרֶץ-סמוך ובין אֶרֶץ-מוכרת, ונאמר בפירושו "כי שלוש נקודות היא פתחה קטנה" (ראה: דקה"ט-בו"ש, סעיף 37).

44. הערת המסורה, הקטועה בתחילתה, עוסקת במילים המסתיימות בתנועת u ואחריה הסימות י"ת, וקובעת כי הכתיב לעולם חסר. לדוגמאות המפורטות כאן אפשר להוסיף את תיבת הַרְאִיּוֹת (אס' ב, ט). בשתי מילים נוספות יש כתיב וקרי: עשויות קרי - שמי"א כה, יח). נטוות (נטויות קרי - יש' ג, טז). המילים האלה אינן יכולות כמובן להיחשב "חס' וו", אך המסרן לא ראה בהן סתירה לכלל שקבע ("וכל הדומה להן"), כנראה משום שממילא הכתיב אינו מתאים לקרי.

3. []

[והדגושים?]

בנתהון

דמלכיה דמלכים

אתגלגלו

ובהתו

ומתין

בכתיב

ואי איה ואיו

כי העיקר אי איה איכה:⁴⁵

4. *לְתַבֵּן ב'

לקשש קש לתבן

מה לתבן את הבר:

ואין לו מוכרת קמץ ולא סמוך צרי⁴⁶

5. נִייראו⁴⁷

כל לשון דחילה גיעיה

כמות נִייראו העם

איך ייראו

כל לשון ראייה חטף

ויראו את אלהי ישראל:

שמות ב, כ

שמות ב, כ

מלכים ב יט, יג

איוב כ, ז

מיכה ז, י

איוב יד, י

שמות ה, יב

ירמיהו כג, כח

שמות יד, לא

שמות יד, לא

מלכים ב יז, כח

שמות כד, י

45. הערת המסורה שהובאה בראש הדברים מונה חמש היקרויות של אִי, וְאִי ונותנת בהן סימן זיכרון בארמית (מקבילות: מ"ג-ל² כאן; ג"ב, סעיף א134; מ"ג-א מל"ב יט, יג; מ"ג-ל מ' ז, י). המסרן מוסיף הערה לא ברורה על "העיקר" אי ככל הנראה הערה זו מבוססת על דברי מנחם בשרוש הזה: "אי כמו אִיָּה ואִיָּכה (מל"ב ו, יג; ושמא אִיָּכה - בר' ג, ט?) וְאִי ואִיָּם, ויש כמלה הזאת כלשון עברית אִיךְ ואִיָּכה ואִיָּכְכָה, אֵן וְאֵנָה, הֵלֵן הֵלֵוֹן וְהֵלֵוֹן, אֵל וְאֵלָה, אִי וְאִיָּה, אין הה"א אין עשויין לפתרון כי אם לצחצוח הלשון". המסרן קרא כנראה בדברי מנחם "אי כמו אִיָּה ואִיָּכה" ופירש שיש פה שלוש צורות שוות במשמען.

46. המסרן מעיד כי צורת ההפסק של תֶּבֶן שווה לצורת ההקשר (שלא כמו במילים יָלַד, עָבַד שהאות הראשונה בצורת ההפסק שלהן קמוצה), וגם צורת הנסמך שווה לצורת הנפרד (שלא כמו המילה נָדַר, למשל, שצורת הנסמך שלה בסגול). יש להעיר כי צורת הנסמך של תֶּבֶן אינה נקריית במקרא (ושמא מצאה המסרן באיוב מא, יט: יַחֲשֹׁב לְתַבֵּן בְּרָוֶל).

47. הערה זו היא על גבול המסורה והדקדוק (ויש כדוגמתה גם ב"כתור", כגון ההערה על יִשְׁנו במ"ג-א מש' ד, טז). היא קובעת כי תיבת נִייראו שמשמעה פחד (כלומר, ששורשה יר"א) נקראת בגיעיה, כלומר בהארכת ההגייה של תנועת החיריק, ואילו כאשר משמעה ראייה (כלומר, שורשה רא"י) היא נקראת בחטף, במהירות. השווה באות ר"ש הוא כנראה שווא נח

6. [מְחַסְפִּים]⁴⁸] אשר בשביל שחצן? [הרוב וסימנהון]
 כפל ללבד?
 קדקד
 חלחל⁴⁹
 חרחר
 שפת בת שמה?
 וכל הדומה להם
7. צְנָנָת ל' וכל הרביעיות בתרין סגול בר מן ה'⁵⁰
 והנִקָּת
 תְּכַלֵּת
 חֲמִשָּׁת
 ושחֲלָת:
 שמות כ, טו
 כל דְּבַר שִׁישׁ בו טעם בתרין קְדוֹת
 וכל *דְּבַר שִׁישׁ הטעם במלה שאחריה באות

- שמות טז, יד
 דברים לג, כ ועוד
 דברים כח, כב
 שמות טז, לג
 דניאל ב, לד, מה
 שמות כו, ד ועוד
 במדבר ג, מז ועוד
 שמות ל, לד

48. הערת המסורה קטועה. נראה שהמסרן דן בה בשורשים מרובעים מסוג אבאב.
 49. הכוונה לשם חֲלָלָה (יש' כא, ג ועוד) או לפועל וַתִּחַלְחַל (אס' ד, ד).
 50. "רביעיות" הן כנראה מילים שבסופן מבנה סגולי, והן בנות ארבע אותיות או יותר (שהרי נקודת המוצא של המסרן היא המילה צְנָנָת). אותיות השימוש אינן נכללות במניין האותיות. המסרן קובע כי בחמש מילים במקרא באה סיומת של צירי וסגול, אך אין הוא מפרט אלא ארבע. ייתכן שהמילה החמישית היא וְשִׁמְאָבָר (בר' יד, ב), אלא שמילה זו אינה מסתיימת בת"ו כחברותיה. המניין הוא מניין של מילים ולא של היקרויות, שהרי המילים [וַתִּחַלְחַל, וְהִנֵּקָת, חֲמִשָּׁת, וְשִׁחַלְתָּ:]

- הראשונה בשלוש נקודות
 כמות דְּבַר עֶשֶׂק וסרה
 דְּבַר נָא
 ואם יהיה הטעם [באות] השני [יהיה בשתי נקודות]
 [כמות דבר-אתה
 שמות כו, כז
] ים
 בירְכָתִים
 לירְכָתִים
 בשביל שלא תהיה שנית תחת ביג'ד' כיפ'ת'
 באמצע התיבה⁵²]
 9. שמות לב אשר מלאתיו
 ל' ברובא⁵³
 10. כל דסמין את
 ויבא בצרי:⁵⁴
 שמות כז, ג
 שמות כו, כג ועוד
 שמות כו, כז ועוד
 שמות לח, ז

51. בצירופים דְּבַר-אֶתָה (שמ' כ, טו) דְּבַר-אוֹתָם (יח' יד, ד) - הבי"ת בצירי אף שהמילה מוקפת לאחריה, משום שהמילה השנייה אינה מוטעמת בראשה.
 52. המסרן בא להסביר את הכ"ף הרפה בצורות אלה לעומת הכ"ף הדגושה בלשון יְרַכְתִּי (גם: בירְכָתִי, ולירְכָתִי, מירְכָתִי). המסרן אומר כי רק כאשר תחת הכ"ף בא שווא שני, יבוא בה דגש קל.
 53. באה פה הערת מסורה שקשה להבינה. אפשר שאין זו אלא הערה דקדוקית על חוסר ההתאמה בין לשון רבים ("חכמי לב") ובין הכינוי בלשון יחיד ("אשר מלאתיו"). [ופירוש הערת המסורה: רק במקום הזה מוסב הכינוי במילה מלאתיו אל הרבים? אולם קשה, שהרי המילה "מלאתיו" היא יחידאית ואינה באה בשום מקום אחר.] מונח המסורה "ברובא" בא במסורה לתרגום אונקלוס לשמ' ג, ח, המעירה על כך שהפעלים לְהַצִּילוּ (שם), הִצִּילוּ (שמ' יח, ט) מתורגמים בלשון רבים (A. Berliner, *Massorah zum Targum Onkelos*, Berlin 1875, p. 11).
 54. ההערה עוסקת כנראה בהבחנת יְבָא-וְיָבָא וקובעת כי בכל פעם שבאה המילה אֶת אחרי הפועל ויבא הפועל נקרא יְבָא ולא וְיָבָא. אולם הכלל פועל רק בכיוון אחד (במקרא: 12 היקרויות של וְיָבָא אֶת; 14 היקרויות של וְיָבָא... אֶת, כששתי המילים אינן רצופות; ו-10 היקרויות של וְיָבָא ואחריה את + כינוי). הכלל ההפוך אינו נכון, שהרי יש 14 היקרויות של הפועל וְיָבָא בלא מילת אֶת (ולעומתן 243 היקרויות של וְיָבָא).

12. וְחָקַל לִי
 חתך ממנה ה' ונתכלה
 ונתמס - ונתמסה:
 ונתבז לו - ונתבזה:
 הרי דרכים לכל אחד ואחד חק⁵⁵

שמות לט, לב
 תהלים לט, יב
 שמואל ב ו, טז [דברי
 הימים א טו, כט]

13. כל לשון שש
 אם יהיה באות השני יהיה בשתי נקודות
 כמות שש משור
 שש-עגלות צב
 ושש שנים
 ואם יהיה הטעם באות הראשון
 יהיה בשלוש נקודות
 כמות שש-הנה שנא⁵⁶

שמות לט, כט
 שמות כו, א ועוד
 במדבר ז, ג
 ויקרא כה, ג
 משלי ו, טז

55. נראה שהמסרן מכוון לניקוד השונה של התי"ו בכל אחת משלוש הדוגמאות (בצירי, בסגול ובחיריק). המסרן קובע כי בשלושת הפעלים (שהם צורות עתיד מקוצר מגזרת ל"י) "נחתך" הה"א שהיה ראוי להיות בסופם. צורות הפועל ה"משוחזרות" שהוא מציב לשלושת הפעלים כולן בבניין קל אף שהפועל נתמס שיך לבניין הפעיל.

56. זהו המקום היחיד שהמילה "שש" מוקפת לתיבה המוטעמת בראשה ("הטעם באות הראשון"), והמקום היחיד שבו היא נקודה בסגול. בניסוח הנסיבות ההפוכות, "אם יהיה באות השני", הכוונה כנראה שההטעמה באות השנייה או אחריה שהרי בדוגמאות המובאות פה ההטעמה היא באות השלישית. הכלל המובא פה הוא כלל דקדוקי התקף בדרך כלל גם במילים אחרות (מילים בנות הברה אחת, כגון לב, שם, שן, הן, כן וגם מילים ארוכות יותר): כאשר הן מוקפות למילה המוטעמת בראשה ניקודן סגול, ואילו כאשר הן מוקפות למילה שאינה מוטעמת בראשה ניקודן צירי. הערת המסורה שלנו מתייחסת רק למילה "שש", ולצורך זה היה די לציין את הפסוק הבודד שהיא נקודה בו בסגול. העובדה שהמסרן לא עשה כך מורה שהוא הכיר את הכלל בהיקפו הרחב. ואכן, הכלל הזה מופיע בפרקי דקדוק המסורה שבסוף כ"י ל בכותרת "סימן שלש נקודות ושתי נקודות" (קטע מס' 50 [עמ' 312 במהדורת הצילום]). הקטע דן במקרה שהתיבה הסמוכה מוטעמת "באות הראשון" או "יהיה ביניהם שוא" (כגון שם-פנו). אולם המקרה המנוגד שם הוא כאשר המילה הראשונה אינה מוקפת כלל, ואין התייחסות למקרה שהיא מוקפת לתיבה המוטעמת בהברתה השנייה. מקרה זה, "כאשר יעבור הטעם מן האות הראשון", מובא בניסוח אחר של הכלל בכ"י T19 (ג"ב, ג, עמ' 325, סעיף 33). בדקה ט-בו"ש, סעיף 40 יצרו המהדירים נוסח חדש משלהם על פי שני המקורות האלה. נעיר עוד כי במ"ג-א איוב ט, לג באה הערת מסורה בעניין זה העוסקת בתיבה אחת כלבד: "כל יש שבמקרא אם יפסיק בשתי נקודות יהיה ואם הקיף ונשען טעמו על האות הראשון מן התיבה יהיה בשלוש נקודות כמות יש-הכל (קה' ת, יד)". אולם בניגוד לתפוצתה המועטת של המילה

14. *ממחרת
 כל דסמך להי פתח כמות
 השבת
 למחרת היום:
 אגג
 כל דסמך למם פתח⁵⁷

ויקרא כג, יא, טו, טז
 דברי הימים א כט, כא

15. לבית⁵⁸
 כל סמוך לבית
 כמות לבית אבתם
 לבית אבתיהם:
 וכל אתנח' וסופ' פסוק לבית
 ב"מ ויעש לבית:

במדבר א, לח ועוד
 דברי הימים א ט, ט ועוד

מלכים א ו, ד

16. במדבר א, מז
 כל קריה התפקדו
 במ"א התפקדו
 ובני ישראל התפקדו וכלכלו
 וכל וידבר התפקדו
 התפקדו קמצ' בין שני שויות ושוא בין שני קמוצות:

שופטים כ, טו, יז

מלכים א כ, כז
 במדבר א, מז ועוד

"שש", המילה "יש" בשתי צורות הניקוד שלה נקריית פעמים רבות במקרא (90 היקרויות: 32 בסגול לעומת 58 בצירי), והתיאור על פי ההברה המוטעמת הוא כלל חסכוני לתיאור תפוצתן של שתי הצורות.

57. המסורה קובעת את ניקוד ההברה האחרונה במילים "ממחרת", "אגג" על פי האות שבראש המילה הבאה אחריהם: אם המילה שאחרי "ממחרת" פותחת בה"א, תנוקד הרי"ש בפתח, ואם לא - בקמץ; אם המילה שאחרי "אגג" פותחת במ"ם תנוקד הגימ"ל בפתח, ואם לא - בקמץ. הכללים נכונים במקרא בלא חריגים, אולם בשני המקרים התלות באות התוכפת היא כמעט מקרית מבחינה דקדוקית (ובכל זאת אין פה מקריות גמורה: אחרי ממחרת בנסמך שניקודו פתח בא בדרך כלל שם הפותח בה"א הידיעה, ואילו אחרי צורת הנפרד שכיחה ו"ו ההיפוך; הצירוף "אגג מלך עמלק" שכיח במקרא, והשם אגג בא שם במעמד של הקשר וניקודו פתח).

58. תחילה קובעת המסורה כי צורת הנסמך היא לעולם לבית, ואחר כך היא קובעת כי באתנחתא וסוף פסוק המילה תמיד מיעדת ובצורת ההפסק (לבית). המשך ההערה טעון השלמה, וזה עניינו: צורת הנפרד המוטעמת בטעמים אחרים היא לבית פרט לחריג אחד שצורת הפסק היא בזקף.

17. מה יצוה ל' וכל מה דסמין יוד פתח והוא בשוא רפה⁵⁹ כמות מה יצוה מה ידבר: וכן כל [ש]ל רפ' כמות שישלם בר מן חד ביום שיִדבר בה:
18. אָחַד⁶⁰ כל לשון זכר אָחַד קמ' כמות אָחַד וששים אחד מן הנערים האיש אָחַד יחטא: וכל לשון נקבה אָחַת מדה אָחַת חקה אחת וכבשה אחת:
19. בְּזוֹנוֹ זְאֵי דגֵשׁ כִּי הֶעֱקַר בְּזוֹנוֹ וּבְזוֹ בָּהּ תְּבוֹז לָךְ שארית עמי יבוזם
- במדבר ט, ח
במדבר ט, ח
חבקוק ב, א ועוד
תהלים קלז, ח
שיר השירים ח, ח
במדבר לא, לט
במדבר לא, לט
מלכים ב ד, כב
במדבר טז, כב
שמות כו, ב ועוד
במדבר ט, יד ועוד
במדבר ו, יד
דברים ג, ז
יחזקאל כט, יט
דברים כ, יד
צפניה ב, ט

59. הכלל הנמסר פה הוא בגבול המסורה והדקדוק, ונראה שהוא יצירתו של שמואל בן יעקב. הוא קובע שיו"ד שוואית שאחרי המילה "מה" או אחרי אות השימוש שיו"ן תהיה רפה פרט לחריג אחד. מספר הפסוקים שהכלל מתייחס אליהם מצומצם (שישה פסוקים שבאה בהם המילה "מה": במ' ט, ח; שופ' ז, יא; יר' ה, טו; חב' ב, א; תה' פד, ב; פה, ט; ושלושה פסוקים שבהם שיו"ן הויקה). ובכל זאת לפי נוסחנו שניים מן המקרים אינם מתאימים לכלל שנקבע פה, והיו"ד בהם דגושה: מה־יִדְיוֹת (תה' פד, ב), שִׁיחֲנֶנוּ (שם כג, ב).

60. המסרן בא להצביע פה על התופעה הדקדוקית של קיום צורת אָחַד בזכר וכנגדו אָחַת בנקבה (צורת נפרד קמוצה בזכר לעומת צורת נפרד נקבה בפתח). המסרן מתעלם פה מצורת הנסמך אָחַד- (בזכר) וכן מצורת ההפסק אָחַת (בנקבה). נקודת ההשקפה היא אפוא דקדוקית מובהקת, והיא מנוגדת לדרכן של הערות המסורה, המתעלמות מן ההבחנות הדקדוקיות ומתרכזות בתפוצת אָחַד-אָחַת ובתפוצת אָחַת-אָחַת.

- ונבזה בהם עד אור הבקר בשביל כי היסוד הדגש והקבוץ בזונו? דגש:⁶¹
20. כל לשון שפט, משפט אם יהיה שני אתיות? תתקדם על פי תהיה דגש כמות המשפטים משפט במשפט ואם תתקדם על פי אות אחת תהיה רפי? כמות שפֶטו בשעריכם שפט שפט
21. אָסַף לשון ציווי ואספתו אסף נתחיה ובמשקלו אָמַר אל הכהנים אָפַף - אפפוני מים אָגַר - אגר בקיץ אָגַר⁶² - אם תארגי אָזַר - אזר [נא כגבר] [א]נֶס - אין אנס אָחַז - לאחז בכנפות:
22. שטה פתח כל מלה יהיה אחריתה ח'ע' בפתחה כמות פֶתַח בית אביה יִבַח
- דברים א, יד, לו
דברים יא, לב
זכריה ח, טז
דברים כב, ב
יחזקאל כד, ד
ויקרא כא, א
יונה ב, ו
משלי י, ה
שופטים טז, יג
איוב לח, ג ועוד
אסתר א, ח
איוב לח, יג
דברים כב, כא
דברים כב, כא
בראשית לד, נד ועוד

61. הפסוקים הנזכרים פה אין מקורם ב"מחברת מנחם", ומכאן שההערה היא הערה דקדוקית וכנראה יצירתו של המסרן. הוא בא להסביר את הדגש בפועל בְּזוֹנוֹ, ואומר כי הצורה המקורית הצפויה פה היא בְּזוֹנוֹ בשתי זי"נים. שאר הפסוקים באים להוכיח כי בכל מקום שבאה לשון ביזה, בא דגש באות זי"ן, ומכאן שהשורש מכיל כביכול זי"ן בדגש. יש לשים לב לתפיסה הדקדוקית המובעת בדברי המסרן וכן לשימוש המיוחד בכמה מונחים: "עיקר" במשמעות "הצורה היסודית הצפויה"; "היסוד הדגש" - שורש שאחת מאותיותיו דגושה (כפולה); "קבוץ?" - "צורת פועל נוטה?" (כתב-היד מטושטש, וכמה מן המילים קריאתן מסופקת).

62. צריך להיות אָרַג.

כָּטַח
טבח
[רו]ח?
צָלַע
סָלַע
צָבַע
כולן דרך אחד
אם יהיה בשתי נקודות או בשלוש נקודות
ומצח אֶשֶׁה: ⁶³

23. כל ח'ע' בתוך המלה
פעם יפתח ופעם לא יפתח ⁶⁴ כמות
נְעָרָה בתולה
רַעְמָךְ בגל[גל]
כַּחֲשִׁי
גחלי אש
וכמותן פתח:
מִזְעָפוֹ
לעגם
בְּעָלָה
לְחַמִּי
הוד נחרו
לְחַמְךָ:

24. כל השמות שאחריתה ך' רפיין כמות

הטנא מידך
יִי אֱלֹהֶיךָ
בִּיתְךָ
חֲצִירְךָ
דברים כו, ד
בראשית כו, כ ועוד
דברים ו, ט ועוד
תהלים סה, ה

63. הכלל הנקבע כאן הוא שכל מבנה סגולי המסתיים בחי"ת או בעי"ן תבוא בסופו תנועת פתח (ולא תנועת סגול); התנועה שלפניה יכולה להיות סגול או צירי, ומובאות פה כמה דוגמאות שבהן סגול ודוגמה אחת שבה צירי (ויש עוד רבות במקרא, כגון מִזְחָה, נְצַתָּה, נְצַתָּה, שְׁמַעַתָּה).

64. המסרן מצביע כאן על תופעת ההיחטפות של חי"ת ועי"ן שוואיות (בנטיית הסגוליים), אך אינו מציב כלל מתי חלה ההיחטפות ומתי אינה חלה.

אוֹדְךָ ⁶⁵
אִמְךָ
בר מן חד
דבש מצאת אכל דיך
והיה שבילו רפי ⁶⁶ כמות
ידך
חיך
חִי דִי יָד כּוֹלִי מִשְׁקַל אֶחָד: ⁶⁷

בראשית כז, כט ועוד

משלי כה, טז

דברים ב, ז

בראשית ג, יד

ב. הסברים דקדוקיים לכתיב מלא וחסר

שמות ב, ט

תהלים עו, ג

שמות כה, ה

שמות כה, כז

שמואל ב טז, יג

שמות כה, לג ועוד

25. הִילִיכִי לִי וּמְלִי דְמִלִּי
כי אנון הן ב' תיבות
ועבדס תיבה אחת הִי לִיכִי
כגון יְרוּשָׁ-לַם
ויהי בשלם סכו: ⁶⁸

26. *וְעֹלֶת חֹסִי
בשביל שעיקרו ער...

27. *לְעַמַּת
*לְעַמַּתּוֹ
כולי חס'
בשביל שעקרו עם...

28. מִשְׁקָדִים כּוֹלִי חֹסִי
בשביל שהעקר שקד...

65. צורה זו באה פעמיים במקרא (תה' ל, יג; איוב מ, יד), אך בשני הפסוקים האלה הכ"ף דגושה שלא כנאמר פה. מלבד זאת, הכלל פה מוגבל לשמות, ובאמת אינו נכון כלל לפעלים. נראה אפוא שצריך להיות: הוֹדְךָ (תה' קמה, ה; משלי ה, ט).

66. כלומר, הצורה הראויה למילה "דיך" הייתה בכ"ף רפה. המילה "שביל" משמשת פה בהוראה מיוחדת.

67. נראה שאין פה עדות לחילופי קמץ ופתח בפי המסרן. כל אחת מן המילים באה לעתים בפתח ולעתים בקמץ (חִי, דִי בהפסק; יָד בנסמך), ועל כן המסרן רואה אותן כ"משקל אחד" ותמה מדוע שונה "די" בנטייתה מן היתר.

68. חשוב לציין כי תפיסה דקדוקית זו מנוגדת לתפיסתו של מנחם, מחברת מנחם, ערך "אראל", המכיר ב"מילים נחלקות" רק במקרה של כינויים – "כי אם תום אחרית המלה ותכלית יסודתה י שארד אותיות המלאכה והיו למלה".

29. *קצותיו ב' דכתב קצוותו
ויהיו הכרבים פרשי בתר'
על שני קצוותו חבר
לקוח מן המכרת קצות:

30. *ירוק

ג' ב' חס' וחד מלי
וכי ירוק⁶⁹ הזב בטהור
ואביה ירק ירק בפניה
ואחר כל ירוק
להפרידו מלשון ריר:⁷⁰

ג. דרשות המסורה

31. *ולכהן ג'

ולכהן מדין
והיה לי לאב ולכהן
והיה לנו:
וכל לשון כהנה חס'
[בין] אהרן ובין באמות העולם
והנותן לו עלילה
בשביל אליה שנסתלק מן הע[ולם]⁷¹

32. ויקרא טז, כא

כל סמיכה שבתורה ביד אחת לכד
ב"מ סמיכה שלשעיר יום כפורים [מל]]
בשתי ידיים
אחת לפשעים ואחת לחטאים:⁷²

69. צריך להיות ילק (בכתיב חסר).

70. המסרן קובע כאן כי הכתיב המלא בפסוק השלישי בא כדי להבדילו משני הפסוקים הראשונים שהרי משמעו לשון צבע ולא לשון ריר. ב"מחברת מנחם" הצבע ירק שורשו יר"ק, ו"לשון ריר" שורשו ר"ק. המסרן לא הלך פה אחרי ה"מחברת", אלא הוסיף פירוש מילוני לקביעה הטכנית של המסורה בעניין מלא וחסר (ראה מקבילה להערת המסורה הבאה פה ב: ג"ב 632).

71. הכוונה אינה ברורה. "הנותן לו עלילה" הוא כנראה כינוי לדרשנים שניסו להסביר את הכתיב החסר שבמילה. אולם הקשר לאליהו הנביא אינו ברור (אולי רומז ל"ברית כהנת עולם" שהובטחה לפינחס, הוא אליהו?).

72. האמור כאן מנוגד לדעת חז"ל, ש"זה בנה אב לכל הסמיכות שיהיו בשתי ידיים", כלומר אין

33. בכל הקרבנות כתוב קרבנו
בר מן יום [הראשון שהוא קרבן] נחשון
שהוא וקרבנו
למה הוסיף וו.
מלמד שבאותו היום נתחדשו ששה דברים
לכך הוסיף וקרבנו
ונתקיימת⁷³ לאיש האלהים:

34. בכל הקרבנות כתוב קרבנו
כ"מ' יום שני שהוא קרבן נתנאל בן צוער נשיא יששכר
שהוא הקרב את קרבנו
למה הוסיף הי
אלא להודיעך שהיה שבטו שליששכר בעל תורה הרבה
התורה היא חמשה ספרים:

35. קרבנו קערת כסף אחת
כנגד עדת ישראל שנק' אחת
שלשים ומאה
כנגד לו כריתות. נשתייר[ו] צ[ד]
כנגד צ' קללות שבמשנה תורה
כדי להעבירם מעליהם
וד' כנגד [ד] מלכיות
[להעביר]
מזרק אחד כסף
כנגד תורה שהיא אחת
שבעים שקלים
כנגד שבעים אמות

הבדל בין הסמיכה על השעיר ביום הכיפורים לשאר הסמיכות (תורת כהנים, פרשת אחרי מות, פרשת ד, הלכה ד; משנה ובבלי, מנחות צג ע"ב; רמב"ם, משנה תורה הלכות מעשה הקרבנות ג, יג). האם באה הדרשה הזאת ממקור קראי?
73. שים לב לצורת הכינוי בנתפעל הפתחת בנו"ן.